

POETOVIO V POZNI ANTIKI

IVA MIKL-CURK

Zavod SRS za spomeniško varstvo, Ljubljana

Sama sicer neposredno na poetovionskih arheoloških terenih ne delam več, tudi nisem specialist za arhitekturo, kulturna, zgodovinska ali strateška vprašanja pozne antike, vendar sem se in se še intenzivno ukvarjam z vprašanji mestne topografije Poetovione in sem aktivno sodelovala pri najnovejši analizi starih stavbnih faz ptujskega gradu ter si pridobila dragocene izkušnje. Sestavek sem zasnovala tako, da pri vsaki vsebinski enoti najprej podam kratek povzetek dosedanjega znanja in mu skušam nato ponekod dodati nekaj interpretacije, zgrajene predvsem na preučevanju zakonitosti razvoja poetovionskega mestnega tkiva. Gotovo pa je, da bi téma »Poetovio v pozni antiki« zahtevala knjigo in da je kratek prikaz nujno površen.

Naj začnem z materialno bazo zgodovinskega dogajanja, torej z gospodarsko podobo poznorimske Poetovione. Že če se opremo na literarne vire, smemo domnevati, da je poetovionska obrt slovela po svetu; dokaz za to je že *εξελυτορικὴν πατοβιονικόν* iz Dioklecianovega edikta.¹ Vedeli smo že za Justiniana,² in nekateri predmeti materialne kulture, ki so se razširili bolj ali manj v zaledju,³ prav tako pričajo o močni gospodarski vlogi mesta. Pred kratkim odkriti veliki obrati opekarske in lončarske industrije pa kar vpijejo po interpretaciji.⁴ Ta seve ne more biti predmet današnje in moje obravnave, saj del obratov še izkopavajo. Skratka, poznoantična Poetovio je v provincialnem merilu opazna gospodarska moč. Pri tem seve ne smemo odmisлити njegovega agrarnega zaledja. Izkopavanja v tem zaledju so sicer skromna, toda rekonosciranje Slovenskih goric, Dravskega polja, obrobja Pohorja, severnega Obsotelja in Haloz⁵ nas opozarja na to, da je po deželi dovolj tudi pomarkomanskih točk, ki so vse sodelovale pri razvoju gospodarske moči Poetovione. Pohorski marmor je bil prav tako, vsaj nekoliko tudi v pozni antiki, del gospodarske moči Poetovione.⁶

Nadalje je treba obravnavati politično, upravno in strateško vlogo mesta. Ta pravzaprav mestno tvorbo postavi na njeno posebno mesto in zaradi nje se Poetovio ob Dravi razlikuje od mnogih drugih enako velikih mest po imperiju. Zgodovinska dejstva, ohranjena v pisanih virih, so dosti dobro zbrana in izvrednotena.⁷ Arheološki podatki v novejšem času k izvrednotenju virov

lahko prispevajo nekaj kronoloških fines, tako prisotnost majhnega števila materialnih ostankov iz časa preseljevanja in predvsem natančnejšo določitev termina, ko na nekaterih mestnih površinah začno pokopavati na zemljišču, ki je bilo prej zazidano.⁸ Tako bistvene spremembe v strukturi mesta so mogle nastati ali v zvezi z večjimi političnimi pretresi ali v zvezi z naravnimi katastrofami (kanalizacija v zvezi s spremenjeno rečno strugo!). Vsekakor pa manjka za dokončno primerjanje zgodovinskih in arheoloških virov celotna kronološko-stratigrafska podoba posameznih mestnih četrti. Za zdaj lahko rečemo, da nas arheološka situacija le opozarja na velike spremembe sredi 3. stoletja, nadalje v Valentinijanovem času in ob prelomu med 4. in 5. stoletjem.

Kljub vsemu pa je v Ptujju v veliki meri (dasi postopno) izkopanih že toliko stavbnih kompleksov, z najdiščnimi podatki opremljenih napisov in speci- fičnih skupin drobnih najdb, da vendarle lahko nekoliko interpretiram posamezne mestne dele. Na ta način seve postane mnogo bolj plastična upravná in strateška vloga mesta v pozni antiki. Žal, trdnjava na Panorami ni objavljena.⁹ Tudi globoki jarek in obzidje na koncu Prešernove ulice še nista arheološko podrobneje preverjena.¹⁰ Kot novost bi mogli k objavljenemu dodati le opozorilo na zgodovinsko razlago stavbnih objektov na Gradu,¹¹ po kateri se arheološka faza turnirskega prostora konča konec 10. stoletja in fiksira sporni *castrum minus* na vzhodni rob vrhnje kope gradu. Na ta način bi bila spet potrjena Koroščeva in Klemenčeva relativna kronologija in bi trdnjavica na turnirskem prostoru sodila s pribežališčem in baziliko v čas po hunskih pohodih.¹²

Novi vojaški napisi in najdbe v Ptujju niso niti tako pomembni niti tako številni, da bi mogli dati kaj bistveno novega. Vsekakor pa vojska v pozni antiki dobi nekaj zelo plastičnih potez, če naredimo natančno topografijo, kje v mestu so vojaški sledovi v posameznih časovnih obdobjih najbolj izrazito prisotni. Stara trditev¹³ o vlogi štaba vojaške posadke pri gradnji 3. mitreja dobiva novo težo z ugotovitvami zadnjih izkopavanj (leta 1963 in 1975), da je mitrej sestavni del urbanističnega koncepta Zgornjega Brega in da je preko sto let preživel vse spremembe skupno z Zgornjim Bregom. Toda dejstvo, da je bil najden grob častnika na najizrazitejšem poetovionskem grobišču iz 2. polovice 4. stoletja v mitrejevi soseščini in dejstvo, da je bil odkopan na tem prostoru tudi v najmlajših plasteh vojaški material¹⁴ nam pričata, da je mestna četrt na Zgornjem Bregu ostala do kraja, tudi potem ko je 3. mitrej prenehal služiti svojemu namenu, v zvezi z vojaško funkcijo mesta (sicer pa je tudi nastala v zvezi z njo in z legijskim taborom). Seveda pa značaj objektov na Bregu narekuje, da domnevamo tu bolj bivališča vojaščine kot pa prave strateške objekte.

V pozni antiki je korak od operativne vojske do uprave prav tako majhen kot v zgodnjem cesarstvu, le da se vsebinsko razlikujeta. Podobno kot smo analizirali vojaške najdbe glede na to, kje se posebno zgoste, storimo še za najdbe, ki so povezane z upravnimi funkcijami v mestu. B. Saria je že omenil,¹⁵ da so vsi napisi, ki dajo sklepati na provincialno in lokalno upravo, najdeni na levem dravskem bregu in da moramo forum s kurijo itd. videti v sledovih na tem bregu. Nadaljevanje te analize pa nam pokaže, da se pozno-

antične funkcije mesta, ki so povezane s cesarsko oblastjo, v skupinskih, torej uradnih omembah, pojavljajo le na napisih z desnega dravskega brega, torej Zgornjega Brega in Spodnje Hajdine. Med temi funkcijami moramo omeniti uradniški mehanizem ilirske carine, katere urade in skladišča B. Saria upravičeno vidi na Spodnji Hajdini,¹⁶ na napisu z Zgornjega Brega se domneva *comes thesaurorum*,¹⁷ ki se k njemu še povrnemo, in *collegium tignuariorum* je prav tako na napisu z Brega.¹⁸ Res je sicer, da so našli tudi na levem dravskem bregu več posvetil in napisov z omembo orientalcev v javni službi ali uradnikov iz te ali one vrste javne uprave,¹⁹ toda ti napisi so vselej zasebni in ne uradni, razen tega so v zvezi s starimi kultu. Nekoliko pozornosti zahteva le *dux* iz domnevnega 4. mitreja.²⁰ A takoj nam je jasno, da je *dux* le obnovil že prej zgrajeno svetišče, prav tako pa niti ni nujno, da naziv obravnavamo izključno kot funkcijo iz cesarske sfere javne uprave.

Prostor, določen za obsežne in udobno opremljene stanovanjske stavbe, najdemo v Ptujju predvsem na Panorami, na osrednji Vičavi, zlasti pa na Zgornjem Bregu, kjer zanesljivo poznamo velike prostore, tlakovane v pokonstantinskem času z mozaikom. Dejstvo, da se okrog teh stavb, tudi po novih in najnovejših raziskavah sodeč, kopiči vrsta sledov poznoantične vojaške uprave in drugih cesarskih funkcij v provincialni upravi, bi nas navedlo, da bi nekako v daljnem smislu Šmidove interpretacije Ammianove omembe (XIV 11, 20) *palatium extra muros*²¹ iskali v stavbah na Bregu reprezentativna stanovanja, torej nekak poetovionski praetorium.²²

Ker se je mestni teritorij krčil in so pokopavali v prej zazidanih delih mesta, smemo soditi, da je Poetovio v pozni antiki imel največ tretjino prebivalstva, ki ga je mesto imelo v času, ko je doseglo največji obseg.²³ Na koncu tega izvajanja naj še ugotovimo, da tudi najnovejša stratigrafska opažanja potrjujejo, kako so se takoj v zgodnjem srednjem veku naselbine spet pojavile na strženih antične pozidave.²⁴ Tudi v materialni kulturi smo že večkrat opozorili na določene znake,²⁵ ki govore za to, da so se morali ostanki romanskega ali bolje poznorimskega prebivalstva tudi na ptujskih tleh zlitii v zgodnjem srednjem veku tako rekoč brez prekinitve s Slovani. Za glavnino poznoantičnega prebivalstva Poetovione bi pa domnevali, da se je zatekla v poznoantična pribežališča na nekaterih točkah jugovzhodnega Pohorja,²⁶ le delno okrog Vidma ob Ščavnici,²⁷ v rogaški ali šmarski regiji, medtem ko pedološke razmere v Halozah tedanji poselitvi očitno niso ustrezale.²⁸

Naposled si moramo ogledati še kulturno podobo poznoantične Poetovione. Ta je kljub nekaterim tehtnim omembam še dokaj neobdelana. Gotovo je za zdaj na Slovenskem najjasnejši vzhodni element, dokazan z grškimi napisi.²⁹ Likovna umetnost je še tako rekoč nepreučena.³⁰ Toda raznolikost ohranjenega arheološkega gradiva kaže, da je moral biti duhovni svet poznoantične Poetovione bogat, zlasti značilni so zanj traški konjeniki, mitraizem in krščanstvo. Kot je Poetovio nasploh dosti prispevala k poznavanju mitraizma, bo morala prispevati še k interpretaciji sinkretizma poznega mitraizma s kultom traških konjenikov.³¹

Staro krščanstvo se mnogokrat kar enači s pojmom pozne antike. Iz Ptujja je več znamenitih najdb.³² Ob novem študiju le-teh glede na razvoj mestnega

tkiva pa lahko nekaj zapazimo. Na vsem mestnem področju je šest ledin z ostanki starokrščanskega kulta in za štiri od njih so izrekli domnevo, da je tam stala cerkev. Svečnika z Rogoznice sta, kot govori vsa literatura, nesporno iz Konstantinovega časa in brez dvoma najdena na grobišču, torej eventualno v kulturnem objektu sepulkralnega značaja. Objekt v pribežališču na gradu je na podlagi stare in nove valorizacije arheoloških ostankov grajskega kompleksa, pa tudi po analogijah k tlorisu,³³ cerkev iz časa po hunskem vdoru. Najdbe pri proštiji cerkvi sodijo stilistično v 1. polovico 4. stoletja,³⁴ funkcija cerkve, h kateri so sodile, pa po vsej logiki mestnega razvoja res ne more biti drugega kot cemenialna. Dejstvo, da je bila še v srednjem veku v prtiličju mestnega stolpa kapela sv. Janeza Krstnika, nas opozarja, da je že v predromanski fazi (baptisterij pred vhodno fasado cerkve!), torej bržčas res sočasno z listinsko izpričano Kocljevo gradnjo, ta cerkev postala naselbinska cerkev, ki se je hkrati zavedala starega kulturnega pomena svojega prostora, saj so bile starejše ruševine celó še spoznavne.³⁵ Iz istega časa kot sledovi na Rogoznici in pri proštiji cerkvi naj bi bili sledovi s pobočij Panorame,³⁶ z Zgornjega Brega³⁷ in Spodnje Hajdine.³⁸ Tudi na teh točkah so domnevali cerkev. To pa je za eno samo mesto in 4. stoletje nemogoče: v mestu ni moglo stati sočasno več naselbinskih cerkva. Kako prek te kleči, za to nam ostaja več možnosti. Tako npr: a) da objekti niso enako stari, b) da kateri od njih ni cerkev ali pa, c) da ne gre za isti kult. Da bi prvo možnost razčlenila, potrdila ali ovrgla, za to imam premalo znanja. Naj tako razčlenim le drugi dve. Trenutno se zdi, da so zanesljivi stavbni sledovi cerkvenega objekta le odlomki parapetnih plošč s Panorame. Po natanki analizi Šmidove dokumentacije³⁹ se nam zde sledovi na Hajdini prešibki, da bi mogli kje v nelogično zvezanih zidovih in proti jugu obrnjenih prostorih videti dejansko tloris bazilike. Oltarna menza je, kot smo videli zgoraj, lahko tudi prenosna menza za maše na grobovih. Pozni grobovi v neposredni bližini velikih stavb na Spodnji Hajdini⁴⁰ nam sicer kažejo možnost, da bomo nekoč še odkrili tloris starokrščanske cerkve na Spodnji Hajdini, vendar sodim, da bo ta mlajša od sredine 4. stoletja, torej cerkev naselbine, ki je bila od mestnega jedra že ločena, ena od malone postantičnih naslednic Poetovione. Zelo možno je, da napis z Zgornjega Brega sploh ni pripadal starokrščanski cerkvi. Vsekakor pa je moral biti postavljen in ne le najden na Zgornjem Bregu.⁴¹ Tudi ta napis je zgodnejši, verjetno sodi v 4. stoletje.⁴² Najden je bil znotraj reprezentančnih stanovanjskih stavb, ki smo o njih že govorili. Spričo dejstva, da zanesljivo poznamo sočasen kulturni objekt na Panoramah, in ugotovitve, da na Hajdini za zdaj ne moremo domnevati istočasne cerkve lahko poskusimo to najdbo razložiti le s hipotezo, da gre za arianstvo. Znano je, da ima Poetovio okoli leta 380 dva škofa, ortodoksnega Marka in ariana Valensa, ki je celó, kot se dá sklepati iz literarnega vira, užival nekaj državne podpore.⁴³ Tudi Valensove somišljenike v Mediolanu je nekaj časa podpirala državna oblast.⁴⁴ Dejstvo, da bi v tej stavbi (če sprejmemo staro branje napisa) visok cesarski uradnik v času, ko obstaja arianski kult v Poetovionih, posvečal opremo (ambo) kulturnega prostora, bi nas moglo vzpodbuditi k nadaljnjim raziskavam o tem, ali je možno, da bi imela znotraj reprezentančnih stavb na Bregu vsaj nekaj časa svoj oratorij arianska verska občina. Vsekakor naj še enkrat opozorim,

Poetovio. Orientacijska skica rimskega mestnega tkiva s posebej označenim mestom in približnim obsegom tistih ruševin, ki jih moremo določnejše interpretirati; skica premikov dravske struge

1. mesto grobne arhitekture zahodnega grobišča
2. domnevna poštna postaja z mlajšimi fazami
3. verjetna carinska postaja, vicus Fortunae, posamezni pozni grobovi
4. vrsta malih svetišč, 1. in 2. mitrej
5. možno mesto legijskega tabora
6. dobro opremljene obsežne stavbe, najdišče starokrščanskega napisa, mesto posameznih zelo poznih grobov
7. dobro opremljene stavbe, mogoče s funkcijo pretorija, 3. mitrej, poznorimsko grobišče
8. stanovanjske stavbe, dokaj poznih vojaških najdb
9. verjeten prostor foruma
10. poznorimsko pribežališče na Gradu, bazilika
11. jugovzhodni rob mesta, sled fortifikacije
12. splet ulic in stanovanjskih stavb, mesto poznorimske trdnjave
13. terme (verjetno v 2. stoletju)
14. stanovanjske stavbe, svetišče traških konjenikov, poznorimska trdnjavnica, poznoantično grobišče, najdišče starokrščanskega napisa in arhitekturnih členov
15. velike stavbne enote vzhodnega mestnega dela
16. parcelno tkivo vzhodnega mestnega grobišča
17. mesto starokrščanske pokopališke cerkve, najdišče arhitekturnih členov

Poetovio. Skizze des römischen Stadtgewebes mit gesondert angedeuteten Gebäudes Spuren solcher Art, die man klarer bestimmen kann; angedeutete Veränderungen des Flussbettes

1. die Stelle der Grabarchitektur im westlichen Gräberfeld
2. vermutliche Poststation, jüngere Bauphasen
3. vermutliche Zollstation, vicus Fortunae, späte Gräber
4. kleine Heiligtümer, 1. und 2. Mithräum
5. vermutliche Stelle des Legionlagers
6. gut ausgestattete grosse Bauten, Fundort einer frühchristlichen Inschrift, sehr späte vereinzelte Gräber
7. gut ausgestattete Bauten, möglich eines praetoriums, 3. Mithräum, spätes Gräberfeld
8. Wohngebäude, zahlreiche späte Militärausrüstung
9. anscheinend forum
10. späte Fliehburg, Kirche
11. südöstlicher Stadtrand, Fortifikation
12. Stadtgassen, Wohngebäude, späte Festung(?)
13. Thermen (2. Jahrhundert)
14. Wohngebäude, Heiligtum der thrakischen Reiter, späte Festung, ein spätes Gräberfeld, Fundort einer frühchristlichen Inschrift und Architekturfragmente
15. grosse Bauten des östlichen Stadteiles
16. Parzellen des östlichen Gräberfeldes
17. die Stelle der frühchristlichen Friedhofskirche, Fundort von Architekturfragmenten

da so na Bregu blizu najdišča tega »starokrščanskega« napisa tudi zelo pozni rimski grobovi. Naj končam z upanjem, da bomo lahko kmalu s pomočjo novih najdb poznoantične najdbe iz Poetovione precizneje datirali in interpretirali.

¹ *Edictum Diocletiani de pretiis* 19, 67, ed. Lauffer.

² O. Fischbach, *Römische Lampen aus Poetovio, Mitt. des Hist. Ver. für Steiermark* 44 (1896) 54 ss.

³ I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 23 (1972) 376 ss.; Eadem, *Arh. vestnik* 24 (1973) 883 ss.

⁴ Z. Šubic, *Varstvo spomenikov* 17 do 19 (1974) 207 s.

⁵ Arheološka najdišča Slovenije (Ljubljana 1975) 298 s., 334. S. Ciglencečki, *Varstvo spomenikov* 17—19 (1974) 131 s. v. Kunšperk, Laše, Formin. Z. Šubic, *Varstvo spomenikov* 12 (1967) 92 s. v. Pavlovci; Eadem, Antična stavba v Pavlovcih pri Ormožu, *Ormož skozi stoletja* (Maribor 1973) 320 ss. I. Mikl-Curk, *Časopis za zgod. in narodopisje (CZN)*, n. v. 11 (1975) 172.

⁶ I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 19 (1968) 312. J. Klemenc, *Arh. vestnik* 4 (1953) 227 ss. S. Pahič, *Arh. vestnik* 27 (1977) 251.

⁷ M. Abramič, *Poetovio* (1925) 18—23; Idem, *Ptujski zbornik* 1 (1953) 15 ss. B. Saria, *RE X* (1951) 1170 ss. J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, *Dela 1. razr. SAZU* 4 (1950) 60 ss.

⁸ Tu imamo v mislih predvsem nekaj novejših najdb na Zgornjem Bregu in Hajdini, novo kronološko vrednotenje grobov na Panorami ali datacijo kanalizacije na Zgornjem Bregu: J. Mikl-Curk, *Varstvo spomenikov* 21 (1976) 252.

⁹ Omenja P. Korošec, *Slovanske najdbe zgodnjega srednjega veka na Panorami v Ptujju*, *Dela 1. razr. SAZU* 3 (1950) 75 ss.

¹⁰ B. Saria, *RE X* (1951) 1176; profil ob jarku tudi I. Mikl, *Arh. vestnik* 11—12 (1960-61) 163. Opažamo pa, da sta obzidje in jarek v prostorski zvezi s kritično utrdbeno točko na Gradu s štirioglatim stolpom v južnem obzidju. Ta povezava je lahko pogojena s pedološkimi danostmi, lahko pa je tudi časovno in vsebinsko tesnejša.

¹¹ J. Curk, *CZN* n. v. 10 (1974) 244 ss.

¹² J. Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, 78 s. Pomemben prispevek h kronološki problematiki vsega turnirskega prostora se zdi prispevek P. Korošec,

Ptujski zbornik 4 (1975) 119 ss. Slej ko prej je kronologiji na ptujskem gradu pomembna časovna opora tipološko podoben objekt nad Pivko pri Naklem: A. Valič, *Arh. vestnik* 19 (1968) 485 ss.

¹³ V. Hoffiller, B. Saria, *AIJ I* (1938) 144. M. Abramič, *Compte rendu V. Congrès des sc. historiques* (Bruxelles 1923) 60.

¹⁴ I. Mikl-Curk, *Varstvo spomenikov* 21 (1976) 253.

¹⁵ B. Saria, *16. BRGK* (1925-26) 115 s.

¹⁶ B. Saria, J. Klemenc, *Arch. Karte von Jugoslawien, Blatt Ptuj* (Zagreb 1936) 57.

¹⁷ *AIJ I*, 442 s citirano literaturo.

¹⁸ *AIJ I*, 364.

¹⁹ Npr. carina: *AIJ I*, 278, 346 ali vojaščina: I. Mikl, *Starinar* 13—14 (1962-63) 232; korektura datacije G. Alföldy, *Situla* 8 (1965) 106. Napis je bil najden na sekundarnem mestu. O sociološkem aspektu čaščenja Diane prim. G. Alföldy, *Acta Arch. Accad. Sc. Hung.* 13 (1961) 103 ss.

²⁰ I. Mikl, *Arh. vestnik* 11—12 (1960-61) 167.

²¹ W. Schmid, *15. BRGK* (1923-24) 221.

²² O praetoriu pri nas je izčrpno povedal P. Petru, *Materiali* 13 (1977) 13 ss.

²³ I. Mikl-Curk, *Ptujski zbornik* 4 (1975) 61 s cit. lit.

²⁴ I. Mikl-Curk, *Varstvo spomenikov* 15 (1972) 159.

²⁵ I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 24 (1973) 883 ss.; Eadem, *Arh. vestnik* 23 (1972) 376 ss.

²⁶ *Arheološka najdišča Slovenije*, 295, 300 ss. I. Mikl-Curk, *Arh. vestnik* 24 (1973) 887.

²⁷ *Arheološka najdišča Slovenije*, 344.

²⁸ I. Mikl-Curk, *CZN* n. v. 11 (1975) 172.

²⁹ *AIJ I*, 346. R. Bratanič, *Arh. vestnik* 4 (1953) 284; Idem, *Arh. vestnik* 7 (1956) 137 ss. A. Sovrè, *Arh. vestnik* 6 (1955) 26 s.

³⁰ S. Ferri, *L'arte romana sul Danubio* (Milano 1933). A. Conze, *Römische Bildwerke einheimischen Fundorts in Oesterreich*, *Denkschr. der Akad. der Wiss.*, Ph. 24/2 (1875) 59 in 24/3 (1877) 15. E. Diez,

Festschrift B. Saria, Buchreihe Südostkomm. 11 (1964) 8 ss. B. Saria, *Starinar*, 3. ser. 2 (1923) 33; Idem, *Zbornik za umetn. zgodovino* 12 (1932-33) 63 ss.

³¹ Mitraizem: M. Abramič, *Poetovio* (1925) 172 ss; Idem, *Compte rendu V. Congrès de sc. hist.*, 60. *AIJ* I, 133. B. Saria, *Starinar*, 3. ser. 2 (1923) 33. I. Mikl, *Ptujski zbornik* 2 (1962) 212 ss. I. Curk, *Mitreji na Slovenskem*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 31 (1972). F. Cumont, *Textes et documents figurés relatifs aux mystères de Mythra* (Bruxelles 1896, 1899). A. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae* (Hague 1956). Traški konjeniki: M. Abramič, *Jahreshefte d. Österr. Arch. Inst., Beiblatt* 17 (1914) 89 ss; o pomenu: G. Alföldy, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 13 (1961) 103 ss.

³² W. Schmid, *ČZN* 31 (1936) 97 ss. F. Kovačič, *Strena Buliciana* (Zagreb-Split 1924) 387 ss. J. Klemenc, *Ptujski zbornik* 1 (1953) 23 s; Idem, *Arh. vestnik* 18 (1967) 11 ss. R. Egger, *ČZN* 29 (1934) 58 ss. *AIJ* I, 442, 443, 444.

³³ Cfr. op. 12. Analogije k tlorisu: R. Egger, *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum*, *Sonderschr. des Österr. Arch. Inst.* 19 (1916). G. Picottini, *Carinthia* I, 161 (1971) 9 ss.

³⁴ W. Schmid, *ČZN* 31 (1936) 97 ss. Važno se zdi dejstvo, da sta plošča in relief stilistično podobna »Getovemu« stebrastemu oltarju; *AIJ* I, 299.

³⁵ J. Curk, *ČZN* n. v. 11 (1975) 185.

³⁶ W. Schmid, *ČZN* 31 (1936) 97 ss. Del neobjavljenega gradiva je v muzejskem lapidariju. Za datacijo primerne analogije navaja Dj. Basler, *Arhitektura kasnoantičnog doba u BiH* (Sarajevo 1972) 96, 140.

³⁷ Gradbena faza z mozaiki v velikih stavbah je stratigrafsko datirana v sredino 4. stoletja.

³⁸ W. Schmid, *ČZN* 31 (1936) 129 ss. Zgodnje analogije k menzi E. Dyggve, *A History of Salomitan Christianity* (Oslo 1951) 107; vendar ni nujno, da je njegova datacija za menze tega tipa vselej pravilna. Na podrobnosti v dataciji me je opozorila I. Nikolajević in se ji zato zahvaljujem.

³⁹ Razvidno je iz grafičnih prilog pri W. Schmidu, *ČZN* 31 (1936); tudi B. Saria, J. Klemenc, *Arch. Karte von Jugoslavien* (1936) 58.

⁴⁰ B. Saria, J. Klemenc, o. c., 57. I. Mikl, *Varstvo spomenikov* 9 (1962—1964) 153; Eadem, *Varstvo spomenikov* 21 (1976) 252.

⁴¹ V prid trditvi, da je bil postavljen tudi na Zgornjem Bregu govori že dejstvo, da je bil tam najden zlomljen v štiri kose in da na tem mestu ni bilo večjih gradenj. Nekaj arheološke situacije v bližini prikazuje Z. Subić, *Varstvo spomenikov* 17—19 (1974) 212. Situacijo potrjujejo tudi najdbe leta 1976, ko so se v bližini pokazali ostanki term.

⁴² J. Sašel pravi o napisu: »Dopolnjevanje je tvegano; petdeset odstotkov je verjetnosti, da se v napisu ne skriva comes. Napis bi datirali v 3. morda v 4. stoletje.« Za analizo se mu najlepše zahvaljujem. Datacija v *AIJ* I, 442 je manj verjetna že zaradi stratigrafske situacije na najdišču; poznejše gradbene faze v okolici skoraj niso zaznavne.

⁴³ F. Kovačič, *Strena Buliciana*, 390 do 392.

⁴⁴ A. Stohr v *Buchberger Lexikon für Theologie und Kirche* (Freiburg 1930) s. v. Arianismus, 635 ss.

POETOVIO IN DER SPÄTANTIKE

Zusammenfassung

In der Einleitung stellt der Aufsatz die Wirtschaft dar, weist auf die bisherigen Feststellungen hin,¹⁻³ unterstreicht die grosse Bedeutung der neuen Topfkeramik- und Ziegelsteinfunde im Stadtviertel und hebt schliesslich hervor, wie bedeutend das agrarische Hinterland⁵ und der Marmor des Pohorje⁶ auch für die späte Römerzeit waren.

Über die historische Entwicklung der Stadt in der Spätantike ist schon ziemlich viel geschrieben worden.⁷ Die archäologische Situation macht uns jedoch immer mehr auf die Umstrukturierung des urbanen Geflechts Mitte des 3. Jahrhunderts aufmerksam, zur Zeit Valentinians und zur Zeit des Übergangs vom 4. ins 5. Jahrhundert. Diese Umstrukturierung dürfte mit politischen und natürlichen Veränderungen (Richtung und Überschwemmungen der Drava im 3. Jahrhundert) im

Zusammenhang stehen. Der Aufsatz interpretiert ferner einzelne Stadtteile hinsichtlich ihrer Funktion in der Spätantike. Die Bisherigen Daten zur Lage von strategischen Objekten werden festgestellt,⁹⁻¹⁰ und es wird auf eine neuartige Interpretation der Baugeschichte der Burg¹¹ hingewiesen; diese würde den Abschluss der archäologischen Phasen auf dem Turniergelände im 10. Jahrhundert bestätigen und somit die ursprüngliche Datierung der Zufluchtsstätten in die Nachhunnensezeit. Aus der Analyse der Fundstätte mit verschiedenen späten militärischen Gegenständen geht hervor, dass das Stadtviertel Zgornji Breg im 3. und 4. Jahrhundert mit dem Militär verknüpft war. Natürlich müssen wir hier vor allem die Unterkünfte der Soldaten und Offiziere sehen. Auch die schriftlichen Erwähnungen der Funktionen aus der Sphäre der öffentlichen Verwaltung weisen darauf hin, dass diese in der Spätantike auf das Stadtviertel Zgornji Breg konzentriert war.¹⁶⁻¹⁸ Auch der Entwurf des Grundrisses der Gebäude in diesem Stadtteil würde in der Mitte des 4. Jahrhunderts viele Anhaltspunkte für die Vermutung liefern, dass diese Gebäude die Rolle des Prätoriums Poetovios spielten.

Die Einwohnerzahl schrumpfte in der Spätantike stark zusammen. Die materielle Kultur jedoch weist auf die Existenz einer bescheidenen Siedlung bis zur Ankunft der Slowenen hin.²⁵ Der Hauptteil der antiken Einwohnerschaft suchte wahrscheinlich an den Rändern des Pohorje Zuflucht, wo die spätantiken Punkte lokalisiert wurden.

Die kulturelle Rolle des spätantiken Poetovio war bedeutungsvoll. Eine Beurteilung der Kunst ist bis jetzt noch nicht erfolgt; einiges ist bekannt über den Mitraismus und die thrakischen Reiter.^{30, 31} Auch mehrere altchristliche Funde aus Ptuj sind bekannt. So wird im Zusammenhang mit den sechs Stadtflächen die Vermutung zum Ausdruck gebracht, dass dort eine Kirche gestanden habe, das Material von vier Stadtflächen wird hier und da in dieselbe Zeit, also ins 4. Jahrhundert datiert.^{31, 42} Der Aufsatz sucht diese Alogik mit der Feststellung zu lösen, es handele sich; 1. um Spuren zeitlich verschiedener Objekte, 2. liege weder in diesem noch im anderen Falle keine Spur eines Kirchenobjekts vor uns (es seien zu wenig Elemente vorhanden, um — wie W. Schmid — bereits im 4. Jahrhundert in Hajdina eine Basilika zu sehen) und 3. handele es sich nicht um denselben Kult. In den grossen Gebäuden in Zgornji Breg könnte man nämlich in der nachkonstantinischen Zeit sogar ein arianisches Oratorium sehen, vorausgesetzt allerdings, dass die Inschrift 442 wirklich altchristlich ist, dass darin wirklich »comes thesaurorum« erwähnt ist und dass die Inschrift wirklich aus dem 4. Jahrhundert stammt. Die meisten Elemente sprechen nämlich dafür, dass die Stadtkirche sich zu der Zeit, also Mitte des 4. Jahrhunderts, in Panorama am anderen Dravaufer befand. Diese Hypothese soll nur die möglichen Richtungen des weiteren Suchens andeuten.